Εισαγωγή

Ίσως ένας σοσιαλιστής στους είκοσι να έχει διαβάσει
οποιοδήποτε από τα οικονομικά γραπτά του Μαρξ
και από τους χιλιάδες αντιμαρξιστές
να μην έχει διαβάσει Μαρξ ούτε ένας.[1]

1. Οι τελευταίες εργασίες του Μαρξ και η πολιτική τους σημασία σήμερα

Για περισσότερο από μία δεκαετία, έγκυρες εφημερίδες και περιοδικά με ένα ευρύ αναγνωστικό κοινό περιγράφουν τον Καρλ Μαρξ ως έναν διορατικό θεωρητικό του οποίου η επικαιρότητα επιβεβαιώνεται συνεχώς. Πολλοί συγγραφείς με προοδευτικές απόψεις θεωρούν πως οι ιδέες του εξακολουθούν να είναι απαραίτητες σε όποιον πιστεύει πως είναι αναγκαίο να χτιστεί μία εναλλακτική στον καπιταλισμό. Σχεδόν παντού, αποτελεί πλέον αντικείμενο πανεπιστημιακών μαθημάτων και διεθνών συνεδρίων. Τα γραπτά του, σε ανατυπώσεις και νέες εκδόσεις, έχουν εμφανιστεί ξανά στα ράφια των βιβλιοπωλείων και η μελέτη του έργου του, παραμελημένο για περισσότερο από είκοσι χρόνια, αποκτά ολοένα και περισσότερη δυναμική. Το 2017 και 2018, αυτή η «αναβίωση του Μαρξ» εντάθηκε ακόμα περισσότερο χάρη στις πολλές πρωτοβουλίες ανά τον κόσμο σχετικά με την 150η επέτειο της έκδοσης του *Κεφαλαίου* και τα διακόσια χρόνια από τη γέννηση του Μαρξ.[2]

Musto_Τα τελευταία χρόνια του Μαρξ.indd 15 5/7/2023 4:00:43 μμ

Ιδιαίτερα σημαντική για μία συνολική επαναξιολόγηση του έργου του Μαρξ ήταν η επαναφορά της έκδοσης των *Marx-Engels-Gesamtausgabe* (MEGA²), η ιστορική-κριτική έκδοση των απάντων των Καρλ Μαρξ και Φρίντριχ Ένγκελς, το 1998. Έχουν ήδη δημοσιευτεί εικοσιεπτά νέοι τόμοι (σαράντα είχαν εκδοθεί μεταξύ του 1975 και του 1989) και ετοιμάζονται ακόμα περισσότεροι. Αυτοί περιλαμβάνουν: (1) νέες εκδοχές κάποιων έργων του Μαρξ (κυρίως της *Γερμανικής Ιδεολογίας*)· (2) όλα τα προσχέδια του *Κεφαλαίου*, γραμμένα μεταξύ του 1957 και του 1881· (3) μία πλήρη συλλογή της αλληλογραφίας των Μαρξ και Ένγκελς· και, τέλος, (4) περίπου διακόσια σημειωματάρια. Τα τελευταία αποτελούνται από αποσπάσματα των διαβασμάτων του και τις σκέψεις που του προκαλούσαν. Όλα αυτά μαζί αποτελούν το εργαστήρι της κριτικής του θεωρίας και φωτίζουν την περίπλοκη πορεία που ακολούθησε και τις πηγές από τις οποίες αντλούσε ενώ ανέπτυσσε τις ιδέες του.

Αυτό το πολύτιμο υλικό –μεγάλο μέρος του διαθέσιμο αποκλειστικά στα γερμανικά και συνεπώς περιορισμένο σε έναν μικρό κύκλο μελετητών– μας αποκαλύπτει έναν συγγραφέα πολύ διαφορετικό από εκείνον που τόσα χρόνια παρουσίαζαν αναρίθμητοι κριτικοί ή αυτοαποκαλούμενοι ακόλουθοι. Πράγματι, με τα νέα τεκμήρια των MEGA² θα μπορούσαμε να πούμε ότι από όλους τους κλασικούς της πολιτικής, οικονομικής και φιλοσοφικής σκέψης ο Μαρξ ήταν αυτός του οποίου η εικόνα άλλαξε περισσότερο στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού πρώτου αιώνα. Σε αυτή την ανανεωμένη πρόσληψη συνέβαλε και το νέο πολιτικό σκηνικό που διαμορφώθηκε από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Διότι το τέλος του Μαρξισμού-Λενινισμού, επιτέλους, απελευθέρωσε το έργο του Μαρξ από τα δεσμά μίας ιδεολογίας που απείχε έτη φωτός από τη δικιά του σύλληψη της κοινωνίας.

Είναι βέβαιο ότι μετά το 1917 τα γραπτά του Μαρξ διαδόθηκαν

ιδιαίτερα σε γεωγραφικές ζώνες και κοινωνικές τάξεις από τις οποίες μέχρι πρότινος αγνοούνταν. Αλλά όταν καταλάγιασε η αρχική ώθηση της Ρωσικής Επανάστασης, η κατοπινή σοβιετική ορθοδοξία επέβαλε έναν άκαμπτο μονισμό που είχε διαστροφικά αποτελέσματα στη μαρξιστική θεωρία. Με τη μορφή εγχειριδίων του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν της Μόσχας ή «μαρξιστικών» ανθολογιών για διάφορων ειδών ζητήματα, τα γραπτά του Μαρξ κόβονταν και ράβονταν σε σύνολα αποσπασμάτων, σχεδιασμένα να υπηρετούν προειλημμένους σκοπούς. Επρόκειτο για μία πρακτική που είχαν εγκαινιάσει οι Γερμανοί Σοσιαλδημοκράτες από τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα.[3] Θα μπορούσε κανείς να πει ότι τα κείμενα του Μαρξ είχαν την αντιμετώπιση που επεφύλασσε ο Προκρούστης στα θύματά του: αν ήταν πολύ κοντά τα τραβούσε. Ακόμα και υπό ιδανικές συνθήκες, είναι δύσκολο να συνδυαστούν οι απαιτήσεις εκλαΐκευσης με την ανάγκη να διατηρηθεί ο πλούτος μιας θεωρίας. Αλλά στη Σοβιετική ένωση, αρχικά του Ιωσήφ Στάλιν (1879-1953), και ύστερα των Νικίτα Χρουστόφ (1894-1971) και Λεονίντ Μπρέζνιεφ (1906-1982), τα πράγματα δεν θα μπορούσαν να είναι χειρότερα όσον αφορά την πρόσληψη του έργου του Μαρξ.

Η αναγωγή της κατεξοχήν κριτικής θεωρίας του Μαρξ σε δόγμα οδήγησε στα πλέον απρόσμενα παράδοξα. Ο συγγραφέας που τασσόταν σθεναρά ενάντια στις «συνταγές [...] για το μαγειρείο του μέλλοντος»[4] μετατράπηκε σε πρωτεργάτη ενός νέου κοινωνικού συστήματος. Ο πλέον σχολαστικός στοχαστής, που δεν ικανοποιούνταν ποτέ με τα αποτελέσματα της έρευνάς του, έγινε η πηγή ενός αδιάλλακτου δογματισμού. Ο ακλόνητος υπέρμαχος της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας ξεριζώθηκε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο συγγραφέα από το ιστορικό του πλαίσιο. Ακόμα και η επιμονή του ότι «η απελευθέρωση των εργατικών τάξεων πρέπει να είναι έργο των ίδιων»[5] περιχαρακώθηκε μέσα σε μία ιδεολογία που εστίαζε στην πρωτοκαθεδρία

των πολιτικών πρωτοποριών και κομμάτων ως τις δυνάμεις εκείνες που προωθούν την ταξική συνείδηση και ηγούνται της επανάστασης. Ο υπέρμαχος της ιδέας ότι η ελάττωση της εργάσιμης μέρας αποτελούσε προϋπόθεση για την άνθιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων εξαναγκάστηκε να υποστηρίζει το παραγωγιστικό δόγμα του Σταχανοβισμού. Ο παθιασμένος οπαδός της κατάλυσης του κράτους κατέληξε το πιο σταθερό του προπύργιο. Έχοντας οραματιστεί, όσο ελάχιστοι άλλοι στοχαστές, την ελεύθερη ανάπτυξη της ατομικότητας, είχε υποστηρίξει ότι –όσο η αστική τάξη συγκάλυπτε τις κοινωνικές διαφορές κάτω από μια απλώς νομική ισότητα– «το δίκαιο θα έπρεπε να είναι μάλλον άνισο αντί για ίσο».[6] Και όμως, ο ίδιος Μαρξ τώρα συσχετιζόταν ψευδώς με μία αντίληψη που εξάλειφε τον πλούτο της κοινωνικής διάστασης μέσω μιας κενής ομοιομορφίας.

Η πρόσφατη έρευνα έχει ανασκευάσει τις διάφορες προσεγγίσεις που ανάγουν τη μαρξική σύλληψη της κομμουνιστικής κοινωνίας στην ανώτερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Συγκεκριμένα, έχει καταδείξει τη σημασία που απέδιδε στο οικολογικό ζήτημα: κατήγγειλε κατ' επανάληψη το γεγονός ότι η επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν επέτεινε μόνο την κλοπή της εργασίας των εργατών αλλά και τη λεηλασία των φυσικών πόρων. Ένα άλλο ζήτημα με το οποίο ασχολήθηκε ιδιαίτερα ο Μαρξ ήταν η μετανάστευση. Έδειξε ότι η εξαναγκαστική μετακίνηση της εργασίας που προκαλούσε ο καπιταλισμός αποτελούσε κεντρικό στοιχείο της αστικής εκμετάλλευσης και ότι το κλειδί στον αγώνα ενάντια σε αυτήν ήταν η ταξική αλληλεγγύη μεταξύ των εργατών, ανεξαρτήτως καταγωγής ή διακρίσεων μεταξύ ντόπιας και εισαγόμενης εργασίας.

Ο Μαρξ εμβάθυνε σε πολλά άλλα ζητήματα τα οποία, αν και συχνά υποτιμούνται ή ακόμα και αγνοούνται από τους μελετητές του έργου του, αποκτούν κρίσιμη βαρύτητα στην πολιτική ατζέντα της εποχής μας. Μεταξύ αυτών, είναι η ατομική ελευθερία

Musto_Τα τελευταία χρόνια του Μαρξ.indd 18 5/7/2023 4:00:44 μμ

στην οικονομική και πολιτική σφαίρα, η έμφυλη χειραφέτηση, η κριτική του εθνικισμού, οι απελευθερωτικές δυνατότητες της τεχνολογίας και οι μορφές συλλογικής ιδιοκτησίας έξω από τον έλεγχο του κράτους.

Επιπλέον, ο Μαρξ διεξήγαγε εκτεταμένες έρευνες σε κοινωνίες εκτός Ευρώπης και εκφράστηκε απερίφραστα ενάντια στα δεινά της αποικιοκρατίας. Το να υπονοείται το αντίθετο είναι λάθος. Ο Μαρξ άσκησε κριτική σε στοχαστές που, ενώ υπογράμμιζαν τις καταστροφικές συνέπειες της αποικιοκρατίας, χρησιμοποιούσαν κατηγορίες που προσιδίαζαν στο ευρωπαϊκό πλαίσιο, προκειμένου να αναλύσουν περιφερειακές περιοχές του πλανήτη. Προειδοποίησε ουκ ολίγες φορές ενάντια σε όσους αποτύγχαναν να δουν τις αναγκαίες διακρίσεις μεταξύ των φαινομένων και, ειδικότερα μετά τη θεωρητική του εξέλιξη της δεκαετίας του 1870, ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικός απέναντι στη μεταφορά ερμηνευτικών κατηγοριών σε εντελώς διαφορετικά ιστορικά ή γεωγραφικά πεδία. Όλα αυτά είναι πια ξεκάθαρα, παρά τον σκεπτικισμό που εξακολουθεί να είναι της μόδας σε ορισμένους ακαδημαϊκούς κύκλους.

Έτσι, τριάντα χρόνια μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, έχουμε πλέον τη δυνατότητα να διαβάσουμε έναν Μαρξ πολύ διαφορετικό απ' τον δογματικό, οικονομίστικο και ευρωκεντρικό θεωρητικό που τόσο καιρό παρήλαυνε γύρω μας. Μπορεί κανείς, φυσικά, μέσα στην τεράστια συγγραφική παρακαταθήκη του Μαρξ, να βρει διατυπώσεις που υποδηλώνουν ότι η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί στη διάλυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αλλά θα ήταν λάθος να του αποδώσει την οποιαδήποτε ιδέα ότι η έλευση του σοσιαλισμού είναι ιστορικά αναπόφευκτη. Στην πραγματικότητα, για τον Μαρξ, η δυνατότητα μετασχηματισμού της κοινωνίας εξαρτώταν από την εργατική τάξη και την ικανότητά της, μέσω του αγώνα, να δημιουργήσει τις κοινωνικές αναταραχές που

οδηγούν στη γέννηση ενός εναλλακτικού οικονομικού και πολιτικού συστήματος.

Οι νέες εξελίξεις στις μαρξικές σπουδές υποδηλώνουν ότι η εξήγηση του έργου του πιθανώς να εκλεπτύνεται ολοένα και περισσότερο. Υπό αυτό το πρίσμα, η περίοδος που καλύπτει ο παρών τόμος (1881-1883) και τα θέματα με τα οποία ασχολήθηκε ο Μαρξ κατά τη διάρκεια αυτών των ετών προσφέρουν στον σύγχρονο αναγνώστη άφθονο υλικό για προβληματισμό σχετικά με τα σημερινά φλέγοντα ζητήματα. Για πολύ καιρό, πολλοί μαρξιστές έβαζαν στο προσκήνιο τα γραπτά του νεαρού Μαρξ (κυρίως τα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844* και τη *Γερμανική Ιδεολογία)*, ενώ το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* παρέμεινε το πιο ευρέως διαβασμένο και παρατιθέμενο κείμενό του. Όμως, σε αυτά τα πρώιμα γραπτά βρίσκει κανείς πολλές ιδέες που ξεπεράστηκαν στο μεταγενέστερο έργο του. Είναι, κατά κύριο λόγο, στο *Κεφάλαιο* και τα προσχέδιά του, καθώς και στις έρευνες στο τέλος της ζωής του, που βρίσκουμε τους πιο πολύτιμους στοχασμούς για την κριτική της αστικής κοινωνίας. Αυτοί αντιπροσωπεύουν τα τελευταία, αν και όχι οριστικά, συμπεράσματα στα οποία κατέληξε ο Μαρξ. Αν εξεταστούν κριτικά, υπό το πρίσμα των παγκόσμιων εξελίξεων από τον θάνατό του και ύστερα, μπορεί να αποδειχθούν εξαιρετικά χρήσιμοι για τη θεωρητικοποίηση ενός εναλλακτικού κοινωνικοοικονομικού μοντέλου από τον καπιταλισμό.

Κατά το 1881 και το 1882, ο Μαρξ σημείωσε αξιοσημείωτη πρόοδο σχετικά με την ανθρωπολογία, τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, τις μη δυτικές κοινωνίες, τη σοσιαλιστική επανάσταση και την υλιστική σύλληψη της ιστορίας. Παρακολουθούσε, επίσης, στενά τις διεθνείς πολιτικές εξελίξεις, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από τα γράμματά του, στα οποία εκφράζει την ένθερμη υποστήριξη του ιρλανδικού απελευθερωτικού αγώνα και του ναρόντνικου κινήματος στη Ρωσία, καθώς και στη σθε-

ναρή αντίθεση στη βρετανική αποικιοκρατική καταπίεση στην Ινδία και την Αίγυπτο και στη γαλλική αποικιοκρατία στην Αλγερία. Ήταν κάθε άλλο παρά ευρωκεντρικός, οικονομιστής ή προσηλωμένος εμμονικά και αποκλειστικά στην ταξική σύγκρουση. Ο Μαρξ θεωρούσε ότι η μελέτη νέων πολιτικών συγκρούσεων, νέων θεμάτων και γεωγραφικών περιοχών ήταν θεμελιώδης για τη διαρκή κριτική του στο καπιταλιστικό σύστημα. Του έδωσε τη δυνατότητα να αντιληφθεί τις εθνικές ιδιαιτερότητες και να εξετάσει τη δυνατότητα μιας προσέγγισης του κομμουνισμού διαφορετικής από εκείνη που είχε αναπτύξει προηγουμένως.

2. Ένα ξεχασμένο κεφάλαιο: ο «ύστερος Μαρξ»

Οι ιδέες του Μαρξ άλλαξαν τον κόσμο. Όμως, παρά την επιβεβαίωση των θεωριών του, που κατά τον εικοστό αιώνα για ένα σημαντικό μέρος της ανθρωπότητας μετατράπηκαν σε κυρίαρχες ιδεολογίες και κρατικά δόγματα, δεν υπάρχει ακόμα πλήρης έκδοση των έργων του και των χειρογράφων του. Ο κύριος λόγος για αυτό έγκειται στο ανολοκλήρωτο του ίδιου του έργου του. Τα έργα που δημοσίευσε είναι λιγότερα από το σύνολο των έργων που άφησε ημιτελή, πόσο μάλλον το τεράστιο *Nachlass (κληρονομιά)* των σημειώσεων που συνδέονται με τις ανεξάντλητες έρευνές του.

Ο Μαρξ άφησε πολλά περισσότερα χειρόγραφα από αυτά που έστειλε στο τυπογραφείο.[7] Το ημιτελές αποτελούσε αδιαχώριστο κομμάτι της ζωής του: η ενίοτε εξοντωτική φτώχεια στην οποία ζούσε, καθώς και η συνεχώς εύθραυστη υγεία του, επέτειναν τις καθημερινές του έγνοιες· η αυστηρή του μέθοδος και η αμείλικτη αυτοκριτική του διόγκωναν τις δυσκολίες πολλών από τα εγχειρήματά του· το πάθος του για γνώση παρέμεινε αναλλοίωτο με το πέρασμα του χρόνου και τον οδηγούσε πάντα σε νέες μελέτες. Παρ' όλα αυτά, ο αδιάκοπος θεωρητικός του

μόχθος επρόκειτο να έχει εξαιρετικά σημαντικές συνέπειες για το μέλλον.[8]

Σε πολλές βιογραφίες του Μαρξ τα κύρια γεγονότα της ζωής του αντιμετωπίζονται ξεχωριστά από τα θεωρητικά του επιτεύγματα.[9] Οι μελέτες ακαδημαϊκού χαρακτήρα συνήθως παρέβλεπαν τις υπαρξιακές διακυμάνσεις, παρά το γεγονός ότι επηρέασαν σημαντικά την πορεία του έργου του. Αρκετοί συγγραφείς ασχολήθηκαν εκτεταμένα με τις διαφορές μεταξύ των πρώιμων και των ώριμων γραπτών του Μαρξ,[10] δίχως να επιδεικνύουν επαρκή γνώση των τελευταίων. Πολλές άλλες μελέτες βασίστηκαν σε μία παραπλανητική διάκριση μεταξύ του «Μαρξ του φιλοσόφου» και του «Μαρξ του οικονομολόγου» ή του «Μαρξ του πολιτικού».

Σχεδόν το σύνολο των εργοβιογραφιών που έχουν εκδοθεί μέχρι σήμερα δίνουν αδικαιολόγητο βάρος στην εξέταση των νεανικών γραπτών του Μαρξ. Για πολύ καιρό, η δυσκολία της εξέτασης της έρευνας του Μαρξ κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων της ζωής του, ειδικά αυτής των αρχών της δεκαετίας του 1880, παρεμπόδιζε τη γνώση των σημαντικών του επιτευγμάτων. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο όλες οι βιογραφίες αφιέρωναν τόσο λίγες σελίδες στη δραστηριότητά του μετά τη διάσπαση της Διεθνούς Ένωσης Εργατών, το 1872.[11] Δεν είναι τυχαίο ότι για αυτή την περίοδο σχεδόν πάντα χρησιμοποιούνταν ο γενικός τίτλος «η τελευταία δεκαετία». Λόγω της εσφαλμένης ιδέας ότι ο Μαρξ είχε εγκαταλείψει τη σκέψη να ολοκληρώσει το έργο του, απέτυχαν να κοιτάξουν πιο ενδελεχώς σε αυτό που πράγματι έκανε εκείνη την περίοδο. Αλλά αν αυτό ήταν κάπως δικαιολογημένο στο παρελθόν, είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς γιατί το διαθέσιμο υλικό των MEGA² και ο σχετικός τόμος της έρευνας για τον «ύστερο Μαρξ» από τη δεκαετία του 1970 δεν έχουν οδηγήσει σε κάποια σημαντική αλλαγή σε αυτή την τάση.[12]

Το ανά χείρας βιβλίο έχει ως στόχο να γεμίσει το κενό στη βιβλιογραφία πάνω στον Μαρξ. Εντούτοις, ο συγγραφέας έχει επί-

Musto_Τα τελευταία χρόνια του Μαρξ.indd 22 5/7/2023 4:00:44 μμ

γνωση ότι αυτό αποτελεί μία μερική, ελλιπή συμβολή, όχι μόνο διότι οι τόμοι των MEGA² που αφορούν την περίοδο 1881-1883 δεν έχουν εκδοθεί ακόμα στην ολότητά τους,[13] αλλά, επίσης, επειδή το έργο του Μαρξ εκτείνεται στις πλέον διαφορετικές σφαίρες της ανθρώπινης γνώσης και η σύνθεσή του συνιστά μία κορυφή στην οποία είναι δύσκολο να αναρριχηθεί κανείς. Άλλωστε, η ανάγκη να περιοριστεί αυτή η μονογραφία σε έναν εύλογο αριθμό σελίδων καθιστούσε αδύνατο να αναλυθούν όλα τα έργα του Μαρξ με τον ίδιο βαθμό προσοχής· υπήρξε συχνά αναγκαίο να περιληφθεί σε λίγες λέξεις κάτι που θα έπρεπε να καταλαμβάνει μία τουλάχιστον παράγραφο, ή σε μία σελίδα κάτι που θα χρειαζόταν ένα ολόκληρο μέρος από μόνο του. Ειδικότερα, ο πλούτος και η πολυπλοκότητα των *Σημειωματάριων Εθνολογίας* απαιτούν εξαντλητική ανάλυση, κάτι που θα επιχειρηθεί σε μια προσεχή μελέτη. Τα αποτελέσματα της έρευνας που έχει διεξαχθεί μέχρι τώρα προσφέρονται στον αναγνώστη με πλήρη επίγνωση αυτών των περιορισμών.

Το 1957, ο Μαξιμιλιέν Ρουμπέλ (1905-1996), ένας από τους πιο έγκριτους ερμηνευτές του έργου του Μαρξ στον εικοστό αιώνα, έγραψε ότι δεν είχε ακόμα γραφτεί μία «μνημειώδης βιογραφία».[14] Σήμερα, μετά από εξήντα και πλέον χρόνια, η εκτίμηση αυτή ισχύει ακόμα. Η σειρά MEGA² καταρρίπτει όλους τους ισχυρισμούς ότι ο Μαρξ αποτελεί ένα στοχαστή για τον οποίο όλα έχουν ήδη γραφτεί ή ειπωθεί. Θα ήταν, ωστόσο, λάθος να υποστηρίξει κανείς –όπως κάνουν εκείνοι που με περίσσιο ενθουσιασμό σπεύδουν να χαιρετούν έναν «άγνωστο Μαρξ» κάθε φορά που εμφανίζεται ένα νέο κείμενο– ότι η πρόσφατη έρευνα έχει ανατρέψει όλα όσα ήταν ήδη γνωστά για αυτόν.

Υπάρχουν, ακόμα, πολλά να μάθουμε από τον Μαρξ. Σήμερα είναι εφικτό να το κάνουμε, μελετώντας όχι μόνο ό,τι έγραψε στα αδημοσίευτα έργα του, αλλά και τα ερωτήματα και τις αμφιβολίες που βρίσκονται στα ανολοκλήρωτα χειρόγραφά του. Αυτό

ισχύει ακόμα περισσότερο για το υλικό που χρονολογείται στα τελευταία χρόνια της ζωής του.

Ο «ύστερος Μαρξ» είναι, επίσης, ο πιο μύχιος Μαρξ: δεν έκρυβε την αδυναμία του, όμως συνέχιζε να αγωνίζεται, δεν απέφευγε την αμφιβολία αλλά την αντιμετώπιζε ανοιχτά, επέλεγε να προχωρήσει περαιτέρω με την έρευνά του αντί να καταφεύγει στην αυτοεπιβεβαίωση και να αρέσκεται να απολαμβάνει την άκριτη λατρεία των πρώτων «Μαρξιστών». Αυτός ο Μαρξ ανήκει σε ένα πολύ σπάνιο, ριζικά ανατρεπτικό γένος, πολύ διαφορετικό από την εικόνα μίας σφίγγας από γρανίτη που δείχνει προς το μέλλον, με τη δογματική βεβαιότητα που του επιφύλαξε ο εικοστός αιώνας. Γνέφει προς μία νέα γενιά ερευνητών και πολιτικών ακτιβιστών, οι οποίοι αναλαμβάνουν και συνεχίζουν τον αγώνα στον οποίο αυτός, όπως τόσοι άλλοι προηγουμένως και έπειτα, αφιέρωσε όλη του την ύπαρξη.

Σημειώσεις

1. Boris Nicolaevsky και Otto Maenchen-Helfen, *Karl Marx Man and Fighter*, Λονδίνο: Pelican Books, 1976, IX.

2. Ένα από τα πρόσφατα έργα που σηματοδοτούν αυτή την αναβίωση είναι το Marcello Musto, επιμ., *The Marx Revival: Essential Concepts and New Interpretations*, Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2020.

3. Σχετικά με τις περιπέτειες της εκδοτικής ιστορίας του έργου του Μαρξ, βλέπε Marcello Musto, «The Rediscovery of Karl Marx», *International Review of Social History* 52, αρ. 3 (2007): σσ. 477-498.

4. Karl Marx, «Afterword to the Second German Edition», στο Marx, *Capital*, Volume I, *MECW*, 35, σ. 17· «Nachwort zur zweiten Auflage», στο Marx, *Das Kapita*l. Erster Band, *MEW*, 23, σ. 15, Σύγχρονη Εποχή, 2006, σ. 23.

5. Karl Marx, «Provisional Rules of the International Working Men's Association», *MECW*, 20, σ. 14· «Provisorische Statuten der Internationalen Arbeiter-Assoziation», *MEW*, 16, σ. 14.

6. Karl Marx, Critique of the Gotha Programme, *MECW*, 24, σ. 87· Kritik des Gothaer Programms, *MEW*, 19, σ. 21· *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*, Σύγχρονη Εποχή, 2007, σ. 23.

7. Πρβλ. την ενότητα «Chronology of Marx's Writings», στο Marcello Musto, *Another Marx: Early Manuscripts to the International*, Λονδίνο: Bloomsbury, 2018, σσ. 7-11.

8. Βλ. Maximilian Rubel, Marx, *Critique du Marxisme*, Παρίσι: Payot, 1974, σσ. 439-440.

9. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του καταμερισμού εργασίας είναι το αίτημα του Φρανς Μέρινγκ προς τη Ρόζα Λούξεμπουργκ να γράψει την ενότητα για το *Κεφάλαιο*, Τόμοι ΙΙ και ΙΙΙ, για το βιβλίο του *Karl Marx: The Story of His Life*, Αν Άρμπορ: University of Michigan Press, 1962· βλ. «Author's Introduction», XIII.

10. Για την υπερβολική βαρύτητα που πολλοί ερμηνευτές έχουν δώσει στα πρώιμα γραπτά του Μαρξ, βλέπε Marcello Musto, «The Myth of the 'Young Marx' in the Interpretations of the Economic and Philosophic Manuscripts of 1844», *Critique* 43, αρ. 2 (2015) σσ. 233-260.

11. Βλ. για παράδειγμα Mehring, κεφ. 15, «The Last Decade», στο *Karl Marx*, σσ. 501-532· Otto Rühle, «The Evening and the End», στο *Karl Marx: His Life and Work*, Νέα Υόρκη: Routledge, 2011, 359-370· Karl Vorländer, κεφ. 19, «Relations to the Social Movement», και κεφ. 20, «The Final Period of Suffering-Death-Marx's Personality», στο *Karl Marx*, Λειψία: F. Meiner, 1929, σσ. 248-260· Boris Nicolaevsky και Otto Maenchen-Helfen, κεφ. 21, «The Last Ten Years», στο *Karl Marx: Man and Fighter*, Λονδίνο: Pelican Books, 1976, σσ. 392-407· και David McLellan, κεφ. 8, «Η τελευταία δεκαετία», στο *Karl Marx: His Life and His Thought*, Λονδίνο: Macmillan, 1973, σσ. 412-451. Ακόμα και ο Μαξιμιλιέν Ρούμπελ, που δικαίως φημιζόταν για τις ενδελεχείς μελέτες των κειμένων του Μαρξ, δεν ξέφυγε από τα όρια των προκατόχων του στο *Karl Marx. Essai de biographie intellectuelle* Παρίσι: Rivière, 1957, σσ. 416-434. Στο Maximilien Rubel, *Marx: «Life and Works»*, Λονδίνο: Macmillan, 1980), ο Γάλλος μελετητής έγραψε ότι «τα τελευταία δέκα χρόνια της ζωής του Μαρξ έμοιαζαν με μια αργόσυρτη οδύνη», κατά τη διάρκεια της οποίας «η δραστηριότητά του [περιοριζόταν] στην αλληλογραφία και σε λίγα άρθρα». Πρόσθεσε όμως: «Παρ' όλα αυτά –ακόμη και σε μια περίοδο τόσο φτωχή ως προς το δημοσιευμένο έργο–, ο Μαρξ γέμισε περίπου 50 σημειωματάρια, σχεδόν αποκλειστικά αφιερωμένα σε αποσπάσματα από τα αναγνώσματά του. Η «φιλολογική βουλιμία» του απέδωσε σχεδόν 3.000

σελίδες μικρογραφικής γραφής. Τέλος, σε αυτές θα πρέπει να προστεθούν οι «τόνοι» στατιστικού υλικού που άφησαν άναυδο τον Ένγκελς μετά τον θάνατό του (ό.π., σ. 100).

12. Οι βιογραφίες που δημοσιεύτηκαν τα τελευταία χρόνια είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα του πώς, ακόμη και μετά την επανέναρξη του προγράμματος MEGA², το έργο του «ύστερου Μαρξ» έχει παραμεληθεί από τη συντριπτική πλειονότητα των μελετητών. Το αμελητέο βιβλίο του Τζόναθαν Σπέρμπερ *Karl Marx: A Nineteenth-Century Life*, Νέα Υόρκη: Liveright, 2013, απλώς αγνόησε τα όψιμα γραπτά του Μαρξ. Το μακροσκελές βιβλίο του Γκάρεθ Στέτνμαν Τζόουνς, *Karl Marx: Greatness and Illusion*, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press, 2016, ασχολήθηκε με ολόκληρη την περίοδο από το 1872 έως το 1883 μόνο σε έναν σύντομο επίλογο, ενώ αφιέρωσε πέντε κεφάλαια (170 σελίδες) στην πρώιμη ζωή του Μαρξ (1818-1844), κατά την οποία είχε δημοσιεύσει μόνο δύο άρθρα σε περιοδικά και είχε μόλις ξεκινήσει τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας, και τρία κεφάλαια (150 σελίδες) στο διάστημα 1845-1849. Στο 750 σελίδων *A World to Win: The Life and Works of Karl Marx*, Λονδίνο: Verso, 2018, του Σβεν-Ερικ Λίντμαν, υπάρχουν μόνο δύο πολύ σύντομες ενότητες αφιερωμένες στο τι έκανε ο Μαρξ έπειτα από την *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*. Το ένα από αυτά –μια επιφανειακή ανάλυση της *Αρχαίας Κοινωνίας* του Μόργκαν (Liedman, *A World to Win*, σσ. 507-513)– περιέργως τοποθετείται πριν από την εξέταση γραπτών όπως το *Ο κύριος Φογκτ* (δημοσιευμένο το 1860) και τη συμμετοχή του Μαρξ στη Διεθνή Ένωση Εργαζομένων (1864-1872). Η επιλογή μιας μη χρονολογικής σειράς δυσχεραίνει τη σαφέστερη κατανόηση της θεωρητικής εξέλιξης του Μαρξ κατά την τελική φάση της ζωής του. Κοινό χαρακτηριστικό και των τριών αυτών βιογραφιών είναι η ελλιπής προσοχή που δίνουν στη δευτερογενή βιβλιογραφία. Τέλος, η τάση αυτή εντοπίζεται και στο πολύ ενδιαφέρον έργο του Γκρέγκορι Κλάις *Marx and Marxism*, Λονδίνο: Penguin, 2018, στο οποίο όλα όσα συνέβησαν μεταξύ 1872 και 1883 συμπυκνώνονται στο σύντομο κεφάλαιο «Marx's Mature System», παρά το γεγονός ότι ελάχιστα πράγματα στον ύστερο Μαρξ θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως συστηματικά (ό.π., σσ. 203-215).

13. Σημαντικό ορόσημο θα αποτελέσει η έκδοση του τόμου που επιμελήθηκε ο Ντέιβιντ Σμιθ, *Marx's World: Global Society and Capital Accumulation in Marx's Late Manuscripts*, Νιού Χέιβεν, Κονέκτικατ: Yale University Press, υπό έκδοση μέσα στο 2021.

14. Rubel, Karl Marx. *Essai de biographie intellectuelle*, σ. 3.

Πρελούδιο

«ΑΓΩΝΑΣ!»

Τον Αύγουστο του 1880, ο Τζον Σουίντον (1829-1901), ένας επιδραστικός Αμερικανός δημοσιογράφος με προοδευτικές απόψεις ταξίδευε στην Ευρώπη.[1] Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, επισκέφτηκε το Ράμσγκεϊτ, μία μικρή παραλιακή πόλη του Κεντ, λίγα χιλιόμετρα από τη νοτιοανατολική ακτή την Αγγλίας. Στόχος του ταξιδιού του ήταν η πραγματοποίηση μίας συνέντευξης για τη *Sun* –την εφημερίδα την οποία διεύθυνε και που την εποχή εκείνη ήταν από τις πιο πολυδιαβασμένες στις Ηνωμένες Πολιτείες– με τον άνθρωπο που είχε γίνει ένας από τους κύριους εκπροσώπους του διεθνούς εργατικού κινήματος: τον Καρλ Μαρξ.

Αν και γεννημένος στη Γερμανία, ο Μαρξ ήταν πια άπατρις, καθώς είχε εξοριστεί από τη γαλλική, τη βελγική και την πρωσική κυβέρνηση, κατά την καταστολή των επαναστατικών κινημάτων που εμφανίστηκαν στις χώρες αυτές μεταξύ 1848 και 1849. Όταν, το 1874, ο Μαρξ έκανε αίτηση για την απόκτηση της βρετανικής υπηκοότητας, αυτή απορρίφθηκε, διότι μία έκθεση της Σκότλαντ Γιάρντ τον αποκαλούσε «διαβόητο Γερμανό ταραχοποιό και θιασώτη κομμουνιστικών αρχών», ο οποίος «δεν ήταν πιστός στον Βασιλιά του και στην Πατρίδα του».[2]

Για περισσότερο από μία δεκαετία, ο Μαρξ ήταν ανταποκριτής της *New York Tribune*. Το 1867, είχε εκδώσει μία σπουδαία

κριτική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής υπό τον τίτλο *Κεφάλαιο*, και για οκτώ χρόνια, αρχής γενομένης το 1864, αποτελούσε την ηγετική φιγούρα της Διεθνούς Ένωσης Εργατών. Το 1871, το όνομά του φιγουράριζε στις σελίδες των πιο δημοφιλών ευρωπαϊκών εφημερίδων, με τον αντιδραστικό τύπο να τον βαπτίζει «διδάκτορα του κόκκινου τρόμου», λόγω της υπεράσπισης της Παρισινής Κομμούνας στο *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*.[3]

Το καλοκαίρι του 1880, ο Μαρξ βρισκόταν στο Ράμσγκεϊτ με την οικογένειά του, έχοντας ιατρικές οδηγίες να «απέχει από οποιαδήποτε μορφή εργασίας»[4] και «να αποκαταστήσει το νευρικό [του] σύστημα μένοντας άπραγος».[5] Η υγεία της γυναίκας του ήταν σε χειρότερη κατάσταση. Η Τζέννυ φον Βεστφάλεν έπασχε από καρκίνο και η κατάστασή της «είχε ξαφνικά επιδεινωθεί, σε βαθμό που κινδύνευε να οδηγηθεί σε μοιραία κατάληξη».[6] Σε αυτές τις περιστάσεις ήταν που ο Σουίντον, αρχισυντάκτης στους *New York Times* καθ' όλη τη δεκαετία του 1860, γνώρισε τον Μαρξ και φιλοτέχνησε ένα φιλικό, γλαφυρό και ακριβές πορτρέτο του.

Στο προσωπικό επίπεδο, ο Σουίντον περιέγραψε τον Μαρξ ως έναν «άντρα γύρω στα 60, με ογκώδες κεφάλι, έντονα χαρακτηριστικά, αρχοντικό και ευγενικό, με φουντωτά ατίθασα γκρίζα μαλλιά», που κατείχε «εξίσου καλά με τον Βίκτορ Ουγκό [...] την τέχνη τού να είσαι παππούς».[7] Ο λόγος του, «τόσο ελεύθερος, τόσο σαρωτικός, τόσο δημιουργικός, τόσο αιχμηρός, τόσο αυθεντικός», θύμισε στον Σουίντον τον Σωκράτη «με τις σαρδόνιες πινελιές του, τις αναλαμπές του χιούμορ του και την παιχνιδιάρικη ευθυμία του». Παρατήρησε, επίσης, «έναν άνθρωπο δίχως λαχτάρα για επίδειξη ή φήμη, αδιάφορος απέναντι στην όποια φανφαρολογία ή την επιτήδευση της εξουσίας».[8]

Όμως, αυτός δεν ήταν ο μόνος Μαρξ που ο Σουίντον περιέγραφε στους αναγνώστες του. Η συνέντευξη που δημοσιεύτηκε στο πρωτοσέλιδο της *Sun*, στις 6 Σεπτεμβρίου του 1880, παρου-

σίαζε κυρίως το δημόσιο πρόσωπο του Μαρξ: «ένας από τους πιο αξιόλογους ανθρώπους της εποχής, που έπαιξε έναν αινιγματικό αλλά σπουδαίο ρόλο στην επαναστατική πολιτική των τελευταίων σαράντα ετών». Ο Σουίντον έγραφε για αυτόν:

> Ένας άντρας που δεν βιάζεται αλλά και δεν αναπαύεται, με γερό, ευρύ, κοφτερό μυαλό, γεμάτο μακρόπνοα σχέδια, λογικές μεθόδους και πρακτικούς στόχους, που έχει βρεθεί και βρίσκεται ακόμα πίσω από τους περισσότερους σεισμούς που συγκλόνισαν έθνη και κατέστρεψαν θρόνους, και τώρα απειλεί και τρομοκρατεί εστεμμένους αρχηγούς και καταξιωμένους επιτήδειους, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον άνθρωπο στην Ευρώπη.[9]

Η συζήτηση με τον Μαρξ έπεισε τον Νεοϋορκέζο δημοσιογράφο ότι μπροστά του είχε έναν άνθρωπο «βαθιά ριζωμένο στην εποχή του», που αναμειγνυόταν παντού, «από από τον Νέβα μέχρι τον Σηκουάνα, από τα Ουράλια μέχρι τα Πυρηναία, ανοίγοντας τον δρόμο για την [...] έλευση» μίας νέας εποχής. Εντυπωσιάστηκε από την ικανότητα του Μαρξ να «ερευνά τον ευρωπαϊκό κόσμο, χώρα προς χώρα, επισημαίνοντας τα χαρακτηριστικά, τις εξελίξεις και τα πρόσωπα που βρίσκονται τόσο στην επιφάνεια όσο και κάτω από αυτήν». Ο Μαρξ συνέχισε μιλώντας

> για τις πολιτικές δυνάμεις και τα λαϊκά κινήματα σε διάφορες χώρες της Ευρώπης –το πλατύ ρεύμα του ρωσικού πνεύματος, την κίνηση του γερμανικού νου, τη δραστηριότητα της Γαλλίας, την αδράνεια της Αγγλίας. Το ύφος του ήταν αισιόδοξο μιλώντας για τη Ρωσία, στοχαστικό για τη Γερμανία, εύθυμο για τη Γαλλία, δυσοίωνο για την Αγγλία –αναφερόμενος περιφρονητικά στις «ατομιστικές μεταρρυθμίσεις» με τις οποίες σπαταλούν τον χρόνο τους οι Φιλελεύθεροι του Βρετανικού Κοινοβουλίου.[10]

Ο Σουίντον εντυπωσιάστηκε, επίσης, από τις γνώσεις του Μαρξ για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ήταν προσεκτικός παρατηρητής και «οι παρατηρήσεις του σχετικά με ορισμένες από τις καθοριστικές και ουσιαστικές δυνάμεις της αμερικανικής ζωής ήταν ιδιαίτερα εποικοδομητικές».

Η μέρα πέρασε με αλλεπάλληλες ζωηρές συζητήσεις. Το απόγευμα ο Μαρξ πρότεινε «έναν περίπατο κατά μήκος της ακτής» για να γνωρίσει την οικογένειά του, την οποία ο Σουίντον περιέγραψε ως «μια εξαίσια παρέα—περίπου δέκα άτομα συνολικά». Όταν έπεσε η νύχτα, οι γαμπροί του Μαρξ, Σαρλ Λονγκέ (1839-1903) και Πωλ Λαφάργκ (1842-1911), συνέχισαν να κρατούν συντροφιά στους δύο άνδρες· μιλούσαν για «τον κόσμο, τον άνθρωπο, τον χρόνο και τις ιδέες, καθώς τα ποτήρια τσούγκριζαν πάνω από τη θάλασσα». Ήταν σε μία από αυτές τις στιγμές που ο Αμερικανός δημοσιογράφος, «ενώ σκεφτόταν τη φλυαρία και τη φθορά της εποχής εκείνης και των περασμένων εποχών», βυθισμένος «στη συζήτηση και στις εικόνες εκείνης της βραδιάς», τόλμησε να θέσει στον σπουδαίο αυτόν άντρα που είχε μπροστά του ένα ερώτημα, «θίγοντας τον τελικό νόμο της ύπαρξης». Ήταν τότε, σε μία στιγμή σιωπής, που «υπέβαλε στον επαναστάτη και φιλόσοφο ένα μοιραίο ερώτημα: Ποιος είναι [ο νόμος της ύπαρξης];». Ο Σουίντον αισθάνθηκε ότι ο νους του Μαρξ «για μια στιγμή αναδιπλώθηκε προς τα μέσα, ενώ κοίταζε τη φουρτουνιασμένη θάλασσα μπροστά του και το ανήσυχο πλήθος στην παραλία». Στο τέλος, ο Μαρξ, με έναν τόνο βαθύ και σοβαρό, απάντησε: «Ο Αγώνας!».[11]

Στην αρχή, ο Σουίντον σκέφτηκε ότι σε αυτή την απάντηση άκουγε «την ηχώ της απόγνωσης». Όμως, κατόπιν συμφώνησε: πράγματι ο «αγώνας» ήταν ο «νόμος της ζωής» που η ανθρωπότητα ανέκαθεν αναζητούσε.

Musto_Τα τελευταία χρόνια του Μαρξ.indd 30 5/7/2023 4:00:44 μμ

Σημειώσεις

1. Βλ. το κεφάλαιο «John Swinton, Crusading Editor», στο Sender Garin, *Three American Radicals:John Swinton, Charles P. Steinmetz, and William Dean Howells*, Μπόλντερ, Κολοράντο: Westview Press, 1991, σσ. 1-41.

2. Βλ. την έκθεση της αστυνομίας «Declaration by Karl Marx on His Naturalisation in Enland», *MECW*, 24, σ. 564.

3. Βλ. Καρλ Μαρξ προς Φρίντριχ Ζόργκε, 27 Σεπτεμβρίου 1877, *MECW*, 45,σ. 278· *MEW*, 34, σ. 296.

4. Καρλ Μαρξ προς Φέρντιναντ Ντομέλα Νιουβενχούις, 27 Ιουνίου 1880, *MECW*, 46, σ. 16· *MEW*, 34, σ. 447.

5. Καρλ Μαρξ προς Νικολάι Ντάνιελσον, 12 Σεπτεμβρίου 1880, *MECW*, 46, σ. 30· *MEW*, 34, σ. 463.

6. ό.π.

7. Karl Marx, «Acount of an Interview with John Swinton, Correspodent of *The Sun*], 6 Σεπτεμβρίου 1800, *MEWC*, σ. 585· John Swinton, «Account of an Interview with Karl Marx: Published in the 'Sun'», *MEGA*², I/25, σσ. 442–443.

8. ό.π.

9. ό.π.

10. ό.π.

11. ό.π.